

UDK:908

Akmaldin SAIDJONOV,
Qo'qon davlat universiteti assistent o'qituvchisi
E-mail:saidjonovakmaliddin9@gmail.com)

PhD N.Farxodjonova taqrizi asosida

MARKAZIY OSIYODA ISLOM MADANIYATINING SHAKLLANISHIDA ME'MORCHILIK VA TASVIRIY SAN'ATNING RIVOJI

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada Markaziy Osiyoda islom madaniyatining shakllanishida me'morchilik, tasviriy san'at, xattotlik, musiqa va amaliy san'at turlarining o'zini har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqotda ayniqsa, diniy e'tiqodlar va san'at o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ular o'rtasidagi uyg'unlik va ba'zan cheklovlarning badiiy ifodadagi aks ettirilishi tarixiy manbalar asosida izohlanadi.

Kalit so'zlar: Islom madaniyati, Markaziy Osiyo san'ati, me'moriy yodgorliklar, xattotlik san'ati, tasviriy san'at, amaliy san'at, madaniy meros.

РАЗВИТИЕ АРХИТЕКТУРЫ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ФОРМИРОВАНИИ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В данной научной статье всесторонне анализируется роль архитектуры, изобразительного искусства, каллиграфии, музыки и прикладного искусства в формировании исламской культуры в Средней Азии. Особое внимание уделяется влиянию религиозных взглядов на развитие различных направлений искусства, их взаимосвязи, а также историческим особенностям выражения религиозных ценностей через художественные формы.

Ключевые слова: исламская культура, искусство Центральной Азии, архитектурные памятники, каллиграфия, изобразительное искусство, прикладное искусство, культурное наследие.

THE DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE AND VISUAL ARTS IN THE FORMATION OF ISLAMIC CULTURE IN CENTRAL ASIA

Annotation

This scholarly article provides a comprehensive analysis of the role of architecture, visual arts, calligraphy, music, and applied arts in the formation of Islamic culture in Central Asia. Special emphasis is placed on how religious beliefs influenced the development of various artistic forms and how spiritual values were expressed through these mediums. The study highlights how Islamic structures such as mosques, madrasas, and mausoleums came to symbolize both religious and aesthetic ideals.

Key words: Islamic culture, Central Asian art, architectural monuments, calligraphy, fine arts, applied arts, cultural heritage.

Kirish. Markaziy Osiyo hududlarida islom dini keng tarqalib, bu mintaqaning ijtimoiy, madaniy va san'at sohaslarida tub burilishlar yasadi. Xususan, me'morchilik, tasviriy san'at, xattotlik va musiqa sohalari islom tamaddunining yuksak namunalariga aylandi. Mazkur maqolada aynan shu sohalarda islom dini ta'sirida qanday rivojlangani, ular orqali qanday diniy va madaniy qadriyatlar shakllangani tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy-komparativ, tahliliy va manbashunoslik usullari qo'llanildi. Asosiy manbalar sifatida klassik tarixiy asarlar, hadislar, Qur'on tafsirlari, shuningdek, zamonaviy tarixshunos va san'atshunoslarning ilmiy ishlari tahlil etildi. Maqolada mavjud ilmiy qarashlar solishtirilib, xulosalar umumlashtirildi.

Adabiyotlar tahlili. Islom dini Markaziy Osiyo mamlakatlari san'atida o'z izini qoldirdi. Xususan, me'morchilik sohasida bu jarayon yangi imorat turlari – masjid, minora, madrasa va maqbaralarning paydo bo'lishiga hamda keng tarqalishiga sabab bo'ldi[1]. Ushbu me'moriy inshootlar o'zining yuksak arxitektura yechimiga ega bo'lib, xalifalik tasarrufidagi barcha hududlarga keng tarqaldi.

Markaziy Osiyoning me'moriy yodgorliklari ichida eng katta o'rinni ibodat maskani hisoblangan masjidlar egallaydi. Masjid arabcha “sajada” (egilish, itoat etish, sajda qilib yuzini yerga tekkanlik) so'zidan olingan bo'lib, “sajda qilinadigan, ibodat qilinadigan joy” ma'nosini bildiradi[2]. Birinchi masjidni Madinada Muhammad (s.a.v.) qurdirgan.

Unda musulmonlar namozni Quddusi Sharif (Ierusalim) ga qarab o'qiganlar. Bir yarim yil o'tgach, musulmonlar nigohi Makkaga qaratildi va shundan buyon barcha ibodat qiluvchilar Ka'ba tomon yuzlanib ibodat qilib kelmoqdalar. Masjidlar dastlab shaharlarda, keyinchalik qishloq va mahallalarda barpo etilgan. Masjidlarning to'rida, Makkaga qaragan (qibla) tomonida mehrob, hovlisida hovuz, bir yoki bir necha minora bo'ladi. Ayrim yirik masjidlar mehrobining o'ng tomonida va'xonlik uchun mo'ljallangan minbar, ba'zilarida esa Qur'on o'qiladigan maxsus joylar ham bo'ladi[3].

Markaziy Osiyoda masjidlar VIII asrlardan mahalliy me'morlik an'analarida yetakchi o'rinni egallab, o'ziga xos uslubda qurila boshlagan. Asosan murabba yoki to'g'ri to'rtburchak tarhli, markaziy qismida xonaqohi bo'lgan, hovli atrofi ravoqli ayvonlardan iborat. 8 qirrali, gumbaz tomli va ko'p ustunli, galereyali masjidlar tosh, yog'och, g'isht, rangli koshin bilan hashamdor bezatilgan. Masjid ortiqcha bezaklardan holi bo'lsada, kattaligi bilan odamni hayratga solardi. Ustunlarning ko'pligi huddi o'rmonni eslatadi[4].

Madrasalar Markaziy Osiyoda me'morchilik inshooti sifatida X-XI asrlarda vujudga kelgan. Shveytsariyalik arabshunos olim Adam Mets bu haqda quyidagilarni yozadi: “O'qitishda yangi usullarning vujudga kelishi, o'z navbatida, yangi turdagi o'quv muassasalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Avval aytib turib yozdirish, ya'ni, “diktovka” (“imlo”) usuli o'qitishda eng yuqori daraja hisoblangan bo'lsa, X

asrdan boshlab "tadris" ("sharh", "izoh", "munozara") usuli yetakchi mavqeni egalladi. "Tadris" usuli o'sha davrda qabul qilingan ilmiy munozara bilan uzviy bog'liq edi, masjidlar esa, munozara uchun muvofiq emas edi. Natijada, bu davrga kelib madrasa vujudga keldi".

Akademik V.V. Bartoldning aniqlashicha, Buxorodagi "Farjak" madrasasi manbalarda qayd etilgan eng birinchi madrasadir. U 937-yili shaharda sodir bo'lgan yong'indan jiddiy zarar ko'radi. Bu haqda Abu Bakr Muhammad Narshaxiy o'zining "Buxoro tarixi" asarida alohida qayd etgan. V.V. Bartold madrasalarning dastlab Buxoroda, so'ngra musulmon dunyosining Eron, Iroq, Suriya, Kichik Osiyo, Misr va boshqa o'lkalarda paydo bo'lishi sababini islom dini aynan shu zaminda zardushtiylik va buddizmning kuchli ta'siriga to'qnash kelgani, diniy g'oyalar o'rtasidagi kuchli raqobat islomni targ'ib qiluvchi malakali da'vatchilarni tayyorlovchi oliy maktablarga ehtiyojni kuchaytirib yuborgani bilan izohlaydi[5]. Bu fikrni A. Mets, K.E. Bendrikov, Sh. Ismoilov, R. Shamsutdinov, B. Rasulov singari olimlar ham tasdiqlaydilar.

Ilk madrasalar bir qavatli, o'rtasi hovli va uning atrofi hujralardan iborat bo'lgan. Madrasa umumiy qurilish loyihasi va qurilmasiga ko'ra, ajralib turadi. Markaziy Osiyo me'morchiligida masjid va darsxona qoidaga ko'ra, peshtoqning ikki yon qanotida joylashgan. Bundan tashqari, islom dini tarqalgan mamlakatlar me'morchiligida maqbaralar bunyod etish ham keng tus olgan. Maqbara usti qubballi chortoqli bino bo'lib, ramziy g'oyalarni o'zida ifodalagan. Chortoq - yer kurrasini ifoda etuvchi barqaror shakl, qubba-osmon gumbazi ramzi, bular birgalikda Koinotni anglatgan. "Koinot modeli"ning bu tarzda barpo etilishi borliqning Alloh tomonidan yaratilgani haqidagi aqidaga muvofiqlashtirilgan. Sharqda dastlab qabr ustiga biror tosh qo'yish, imorat qurish man etilgan bo'lsada, Movarounnahrda ham IX asrdan mahalliy hukmdorlar sharafiga maxsus maqbaralar qurish odat tusiga kirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzuni yoritishda analiz va sintez, induktiv va deduktiv ilmiy metodlar, shuningdek, mantiqiylik, izchillik, tarixiylik kabi ilmiy tamoyillardan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Tasviriy san'at. O'z-o'zidan haqli savol tug'iladi: musulmonlar tasviriy san'at bilan shug'ullanishi mumkinmi? Axir, Qur'onda tirik tabiatning suratini yaratish taqiqlanmaganmi? Qur'on oyatlarida sharob, qimor, haykallar shayton vasvasalari ekanligi, ulardan uzoq bo'lish orqali hidoyatga erishish mumkinligi aytiladi. Yaqqol man etish hadislar va Qur'on tafsirida aniq bayon etiladi. Unga ko'ra, kim tirik mavjudotning suratini chizsa, oxiratda unga jon ato etish majburiyati qo'yiladi. Jon ato eta olmagach, abadiy azobga duchor bo'ladi[6].

Bu haqda sahii hadislar bunday deyiladi: Abdulloh ibn Umar rivoyat qiladilar: "Rasululloh sallallohu alayhi va sallam: "Bu suratlarini chizuvchilar qiyomat kuni azob chekadilar. Ularga: "O'zingiz yaratgan narsalarga jon ato etingiz!" - deyiladi", - dedilar"[7].

Islom dini paydo bo'lgan davrida avj olgan butparastlik, suratparastlikni oldini olish maqsadida Muhammad (s.a.v.) suratkashlikni qattiq taqiqlab qo'ygan edilar. Shu asosda islomning yirik mutafakkir huquqshunoslari ham tasviriy san'atning bu turini taqiqlangan ishlar qatoriga qo'shganlar. Bundan ular amaliy san'at turlari, naqsh, bezak, insondan boshqa hayvon va o'simliklar suratini istisno qilishgan. Islomda inson suratini chizish yoki uning haykalini yasashning taqiqlanishiga asosiy sabab - payg'ambar va aziz-avliyolarning rasmlarini chizib yoki haykallarini yasab, ularga sig'inib ketish xavfining mavjudligi bo'lgan.

IX asr hadislarida tirik mavjudotlar suratini tasvirlash uzil-kesil taqiqlanganiga qadar rassomlar odam va hayvonlarni tasvirlab kelishgan, ana shu taqiqlov ko'pincha

Eronda va uning ta'siri ostidagi hududlarda (Afg'oniston, Markaziy Osiyo va qisman Iroqda) buzilgan yoki chetlab o'tilgan edi. Islomga qadar bo'lgan badiiy an'analar shu qadar kuchli bo'lganki, ularni biryo'la bostirib tashlashga erishilmadi. Shunga qaramasdan, XI-XIII asrlarda tirik mavjudot suvratini tasvirlash islom olamida hamma joyda taqiqlandi. Abu Homid Muhammad al-G'azzoliy va ko'pchilik din olimlari bu taqiqlovni buzishni eng og'ir gunoh deb e'lon qildilar. Musulmonlarning asosiy ommasi ham "g'ayridinlar"dan o'z tafovutini yana bir karra ta'kidlashni xohlagan holda ana shu ko'rsatmaga amal qildi. Butun tirik mavjudotlar suvratini qayta yaratishdan voz kechishga majbur bo'lgan arab va umuman musulmon musavviralar asosan boy va rang-barang naqshlarga bor e'tiborni qaratdilar, ana shularni ijro etishda badiiy tafakkurning ajoyib yutuqlariga erishdilar.

Xattotlik san'ati. Markaziy Osiyo xalqlarining uzoq asrlik tarixida yaratib qoldirgan madaniy merosida xattotlik va kitobat san'ati alohida o'rin egallaydi. X asrda Markaziy Osiyo tarkibidagi mamlakatlarda islom dinining keng yoyilishi ushbu hududlarga "Qur'on" bilan bir qatorda arab yozuvini ham olib keldi. Arab yozuvi IX asrdan Markaziy Osiyo xalqlari uchun ilm-fan va davlat ishlarida rasmiy yagona yozuv sifatida o'rin oladi. Arab yozuvi uzoq asrlar davomida ikki xil vazifani bajarib kelgan:

1) barcha xalqlar yozuvi singari islom dini yaratgan ma'naviy madaniyat taraqqiyoti uchun xizmat qilgan hamda ilm-ma'rifat va madaniy yodgorliklarni bizning davrimizgacha saqlab kelgan asosiy vositalardan biri bo'lgan;

2) arab yozuvining grafik asoslari bir xil bo'lishiga qaramasdan, harflar shakl jihatdan turli uslublarda taraqqiy etgan. Bu holat arab harflariga husn kiritish va ularni tobora go'zallashtirishga bo'lgan intilishlari natijasida kelib chiqqan[8].

Arab yozuvi dunyodagi ko'p xalqlar yozuvidan shu bilan farq qiladiki, bu yozuvning go'zalligiga alohida e'tibor berilishi natijasida arab xati ma'no tashish vositasidan tashqari, yana kishilarga yuksak estetik zavq beruvchi san'at asariga aylangan. Bu san'at qadim zamonlardan beri xattotlik (kalligrafiya) nomi bilan keng shuhrat qozongan. O'rta asrlarda hali kitob bosish texnikasi ixtiro etilmagan vaqtda har qanday asar qo'lda ko'chirilib, kitobat qilingan. Kitob ko'chirish katta hunar va san'at hisoblangan. Bu hunar egalari tarixda xattot yoki kotib nomi bilan mashhurdirlar. 28 harfdan iborat bo'lgan arab alifbosining dastlabki shakli "xatti ma'qaliy" (ma'qaliy xati) bo'lib, tik chiziqlar bilan ifodalangan. Ammo uzoq iste'molda bo'lib, shuhrat qozona olmagan. VII asrdan boshlab uning o'rnini arab yozuvining eng qadimiysi va eng mashhuri hisoblangan "xatti kufiy" (kufiy xati) egallaydi. M. Radjiddinov o'zining "Ajddlardan qolgan buyuk meros" maqolasida kufiy xatining yuzaga kelish tarixini quyidagicha izohlaydi: "Hazrati Usmon rahnamoligida Qur'oni Karim mukammal yaxlit kitob qilindi va u zotning ko'rsatmasi bilan bu nodir manba - Usmon Mushafi olti nusxada yozilib, Shom (Suriya), Kufa, Makka, Misr, Basra, Madina shaharlariga yuborildi. Keyinchalik, Kufa shahriga yuborilgan Qur'ondan Iroq, Xuroson, Markaziy Osiyo xattotlari nusxa ko'chirganlari bois "Kufiy Qur'on" va uning yozuvi "kufiy xati" deb atala boshladi. Shu tariqa, xat olamiga kufiy atamasi kirib keldi[9]".

Musiqqa san'ati. Islom ushbu san'at turiga qanday qaraydi? Musiqqa ham islomda ta'qiqlangan san'at turiga kiradimi? Islom olimlarining bu boradagi xulosalari qanday? Ushbu savollar yuzasidan tadqiqotchi Nafas Shodmonov "Musiqqa - uyg'onish demak" maqolasida quyidagilarni bayon etadi: "Musiqqa munosabat masalasida musulmonlar orasida ayrim itiloflar mavjud. Bu borada islom olimlarining xulosalari taxminan quyidagicha: a) har qanday musiqaning ijrosi va istimosi (tinglanishi) mutlaqan harom hukmida; b)

qurollar bilan kuylash va o'ynash (raqsga tushish) harom, qolganlari muboh hukmida; v) mutlaqo muboh; g) mubohgina emas, balki, mustahab hukmida. Ushbu nuqtai nazarlar sohiblarining har biri fikrining isboti dalillarini aytadi va muxoliflarini keltirgan gaplarini rad qiladi. Shuning uchun ham bu masalaga jiddiy yondashish, dalillarni tahlil etishda ularning eng ishonchlilarini asos qilib olish lozim. Arab musiqa madaniyatining tarixiy ildizlari badaviy qabilalarning madaniy an'analari bilan bog'liq. Islomdan avval arablarda musiqa she'riyatdan ajralmas bir narsa ediki, qabila shoiri o'z she'rlarini qo'shiq shaklida, musiqiy ohanglarda ijro qilgan. Shuning uchun ham arablar qo'shiqchilarni "shoir" deb atashgan.

Amaliy san'at. Markaziy Osiyo tarixchilari o'z asarlarida ajoyib to'quvchilik namunalari, gilamlar, metaldan yasalgan san'at buyumlari haqida ma'lumot berganlar. Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati san'atida dekor, naqsh, turmush jihozlarini bezash mahorati ulkan rol o'ynagan. Markaziy Osiyo xalqlari gilamlar tayyorlashni tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, XII asrdan bir qancha asrlar muqaddam boshlashgan. Metal buyumlar yaratish san'ati bundan ham qadimiy bo'lib, uning rivojiga sosoniylar madaniyati kuchli ta'sir ko'rsatgan. Sankt-Peterburgdagi Ermetaj muzeyida saqlanayotgan qadimiy likopchalardan birida gilam ustida chordona qilib o'tirgan qirol tasvirlangan. IX-X asrlarda idish buyumlar kumushdan tayyorlanardi. Keyinchalik kumush o'rnini bronza egallaydi. Shamdonlar, tamakidonlar, ko'za idishlar haykaltaroshlik unsurlari bilan bronzadan yasaldi. Yana shuningdek, Markaziy Osiyo hunarmandlarining yog'ochdan yaratgan ijod namunalari ham e'tiborimizni tortmay qolmaydi. Masjidlardagi minglab eshiklar, mehroblar, ustunlar hunarmandlarning yog'ochga o'yib ishlangan nafis naqshlari bilan bezatildi[10]. Hukmdorlarning ko'rkam kiyimlarini (liboslarini) yaratgan kashtado'zlar, etikdo'zlar, chevarlarning mehnat namunalari taqsiinga sazovordir. Bu yodgorliklar, bu san'at namunalari bugungi kunda ham inson ko'zini quvontiradi.

Islom dini Markaziy Osiyoda keng tarqalgandan keyin ilm-fan taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etgan va ko'plab jahonga mashhur aniq fanlar olimlari, tarixchilar, tilshunoslar, adib va shoirlar yetishib chiqqani va bular jahon fan va madaniyatiga ulkan hissa qo'shganlarini juda yaxshi bilamiz. Markaziy Osiyolik din olimlari Islom dinini o'rganish, Qur'on va Hadislarni talqin qilish va ommaga yetkazib berish sohasida arablar qila olmagan ishlarni bajardilar va Islom olamini hayratda qoldirdilar. Markaziy Osiyoda bunyod etilgan butun arxitektura va san'at obidalar Islom dini tufayligina buyod etilgan, buni hech kim inkor eta olmaydi, Rossiya va Yevropa mamlakatlarida esa nasoro dini tufayli cherkovlar vujudga kelgan.

Markaziy Osiyodagi Islom bilan bog'liq bo'lgan arxitektura va san'at obidalar XX asrgacha bunyod etildi va xalq ularni imkon boricha avaylab, ilm dargohi, ziyoratgoh, muqaddas joy deb saqlab keldi. Masjidlarda ibodat qilingan bo'lsa, madrasalarda bir yo'la uch tilda (arabcha, forsiy va o'zbek) ta'lim olib zamonasining ilg'or ziyolilari bo'lib yetishdilar. Masjid, madrasa va maqbaralar haqida qisqacha ma'lumot bermoqchimiz.

Masjid. Masjid arabcha "sajada" (egilish, itoat etish, sajda qilib yuzini yerga tekkanish) so'zidan olingan bo'lib, "sajda qilinadigan, ibodat qilinadigan joy" ma'nosini bildiradi. Masjidlar diniy targ'bot vazifasini o'tagan bo'lsa ham, ularda boshqa turli masalalar ham hal etilgan: oilaviy mojarolarni hal etish, urushganlarni yarashtirib qo'yish, ba'zi nojo'ya ish qilganlarni to'g'ri yo'lga solish kabi.

Madrasa. Arabcha "darasa" (o'rganmoq) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, joy nomi, ya'ni dars oladigan, o'qiladigan joy. Madrasalar musulmonlarning o'rta va oliy o'quv yurti. Madrasalar musulmon olamida diniy inshootlar sifatida X-XI asrlarda paydo bo'lgan. Markaziy Osiyoda qo'sh madrasalar qurish ham paydo bo'ldi: Samarqandda Ulug'bek va SHerdor, Buxorodagi Modarixon va Abdullaxon madrasalari kabi.

Maqbara. Qabr ustiga qurilgan yodgorlik binosi, movzoley. Markaziy Osiyodagi majusiylar, buddistlar, nasroniylar qabrlariga qurilgan arxitektura yodgorliklari oddiy ko'rinishga ega. Lekin Islom dini ta'sirida vujudga kelgan maqbaralar hashamatli, murakkab imoratlar sifatida taraqqiy etdi. Oktabr to'ntarishidan keyin Markaziy Osiyoda masjid, madrasa va maqbaralar qurish tamoman to'xtadi. Dinga nisbatan noto'g'ri siyosat olib borish tufayli xalq arxitekturasi yodgorliklari bo'lgan bir qancha masjid, madrasalar buzib yuborildi. Lekin mustaqilligimiz sharofati bilan ko'plab maqbaralar tiklanib, qayta ta'mirlandi va yangi zamonaviy ko'rinishga ega bo'lgan masjidlar qurilmoqda.

Xulosa. Islom dini Markaziy Osiyo xalqlari san'atiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Me'moriy yodgorliklar, xattotlik asarlari, amaliy san'at namunalari islom estetikasi va ma'naviyati mujassam. Ushbu obidalar nafaqat diniy qadriyatlar, balki xalqning madaniy yodgorliklari sifatida ham katta tarixiy ahamiyatga ega. Bu obidalarni o'rganish — islom madaniyatining buyukligini anglash demakdir. Xulosa qilib aytganimizda, Markaziy Osiyoda bunyod etilgan bu obidalar shubhasiz Islom dinining kirib kelishi va bu o'lkada keng tarqalishi bilan amalga oshdi desak adashmagan bo'lamiz. Yuqorida keltirilgan Islom obidalar Markaziy Osiyoda Islom diniga bo'lgan kuchli e'tiqod va shu yerdan yetishib chiqqan olim, mutafakkirlarga hurmat va ehtirom belgisi sifatida bunyod etilgan.

ADABIYOTLAR

1. Ислам Энциклопедия. -Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2004, 117 бет.
2. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислам маданияти. -Т.: "Шарк", 2005, 324 бет.
3. ЎЗМЭ 5 том. -Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2003, 499 бет.
4. Чистякова Т.А. Ўша асар, стр. 151.
5. Бартольд В.В. Сочинения VI. Работы по истории ислама и Арабского Халифата. -М.: Издательство «Наука», 1966, стр. 162.
6. Чистякова Т.А. Арабский халифат. -М.: Издательство «Учпедгиз», 1962, стр. 153.
7. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-сахих. 4 жилд. -Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1997, 72 бет.
8. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. -Т.: "Фан" нашриёти, 1971, 3 бет.
9. Раджиддинов М. "Аждодлардан қолган буюк мерос". "Имом ал-Бухорий сабоқлари", 2006, 4 сон, 283 бет.
10. Чистякова Т.А. Арабский халифат. -М.: Издательство «Учпедгиз», 1962, стр. 156.